

Eerst het woord *geheim* en daarna het woordje *rijm*

RIJM IN DE KLAS

Er is geen leerling die poëzie niet met rijm associeert en geen docent die het nooit over rijm heeft in de poëzieles. Het gevaar ligt dan ook op de loer om de didactische uitdagingen die het fenomeen rijm biedt te onderschatten. In een lopend docent-ontwikkelteam genaamd *Rijm en Ritme* buigt een groep ervaringsdeskundigen zich momenteel over het thema. Hier volgt hun voorlopige verslag.

LOUISE GROEN-VAN VELZEN, JORRIT KAFOE, MARC VAN OOSTENDORP, YKE SCHOTANUS & SARANNE SCHÜMERS

Volgens sommige leergangen voor de middelbare school wordt het verschil tussen poëzie en proza bepaald door de vorm. Ook al kennen veel 21e-eeuwse gedichten geen volrijm en geen strak metrum, je vindt er over het algemeen nog steeds wel allerlei klankeffecten. En enjambementen kun je natuurlijk alleen opsporen als je weet dat de regelafbreking en het wit tot de standaard vormkenmerken van gedichten behoren. De meest gebruikte methode voor literatuur op middelbare scholen, *Laagland* (Van der Meulen & Van der Pol, 2017), benadrukt bijvoorbeeld dat het belangrijkste verschil tussen proza

en poëzie het wit op de pagina is, de ‘manier waarop de tekst op de bladzijde staat’. In dezelfde trant zegt *Nieuw Nederlands*: ‘Het gaat altijd om korte teksten met een opvallende typografie’ (Kooiman & Schouwstra, 2018), en KERN (Breukelman, 2020): ‘Het wezenlijke verschil tussen proza en poëzie is de bladspiegel’.

Dat is een visuele definitie van de vorm, maar er is natuurlijk ook een auditieve: gedichten zijn (ook, vaak) teksten waarbij de klank ertoe doet. Het is zelfs beter om er eerst een *gevoel* voor te ontwikkelen, dat je dan eventueel later leert benoemen. In dit artikel bespreken we een idee voor het ontwikkelen van zulk vormgevoel in de les. We richten ons daarbij op een aspect van de vorm waar veel mensen naar onze ervaring meteen aan

denken: rijm. Het ontwikkelen van een beter gevoel voor, bijvoorbeeld, rijm leert leerlingen niet alleen om gedichten intensiever en met meer genoegen te lezen, maar geeft ze ook in het algemeen een les in taalbeschouwing, al is het maar doordat ze leren dat taal ook iets kan zijn om naar te luisteren en niet alleen om te lezen.

Naar een subtieler gevoel voor klank

We zijn vorig jaar een docent-ontwikkelteam begonnen dat ideeën wil aandragen over hoe we in het middelbaar onderwijs – op alle niveaus – de leerlingen in aanraking kunnen brengen met een wat subtieler gevoel voor klank. Het is onze ervaring dat veel leerlingen als je ze

vraagt een gedicht te schrijven in eerste instantie kiezen voor de sinterklaasvorm: een rijmschema van *aabbcc* met vol eindrijm aan het eind van iedere regel. Kennelijk is dat nog altijd hét idee van een gedicht dat jonge mensen hebben. We willen ze laten ervaren dat er meer is.

Rijm is een goed startpunt. Wanneer rijmen woorden of zinnen op elkaar? We laten het leerlingen uitzoeken aan de hand van korte rijmpjes. Groepjes van vier krijgen steeds ieder vier eenvoudige rijmpjes die ze op volgorde moeten leggen: Wat is het beste rijm? En wat het slechtste?

Ik lees eerst het woordje *loom*
en daarna het woordje *boom*.

Als je ze vraagt een gedicht te schrijven, kiezen veel leerlingen in eerste instantie voor de sinterklaasvorm: een rijmschema van *aabbcc* met vol eindrijm aan het eind van iedere regel

Ik lees eerst het woordje *loom* en daarna het woordje *boon*.

Ik lees eerst het woordje *loom* en daarna het woordje *boor*.

Ik lees eerst het woordje *loom* en daarna het woordje *bruin*.

(Er vallen nog meer van dit soort rijmpjes toe te voegen aan de taak; die introduceren we verderop in het artikel.) In dit geval hebben we de rijmpjes gepresenteerd in de volgorde waarin veel sprekers van het Nederlands ze vermoedelijk ook zullen leggen. Maar waarom is dat precies zo? Daarover valt klassikaal een aardig gesprek te voeren.

Dat *loom* rijmt op *boom* weten kinderen over het algemeen al in de eerste jaren van de basisschool, net als dat geen van beide woorden rijmt op *bruin*. Maar hoe zit het met *boon* en *boor* als rijmwoorden voor *loom*? De meeste mensen zullen het erover eens zijn dat het eerste woord beter rijmt dan het tweede. Hoe komt dat? Je komt erachter door heel precies te luisteren. Het verschil tussen een *n* en een *m* is, vooral aan het eind van een woord, helemaal niet zo makkelijk te horen. Wie naar een geluidsopname luistert van alleen het woord *boon* of alleen het woord *boom*, zonder context, vindt het over het algemeen lastig om te horen welk van de twee woorden er nu precies gezegd is. Dat dit in de praktijk geen probleem is, komt doordat de context meestal duidelijk maakt wat er wordt gezegd, en ook doordat je in een gesprek ook ziet hoe iemand iets zegt: bij *boom* sluit je de mond aan het eind van het woord, en bij *boon* niet.

Waar de verandering van *m* in *n* dus nauwelijks opvalt voor het gehoor, en die klanken daarom regelmatig door elkaar gebruikt worden in rijmen, zorgt de verandering van *m* in *r* juist wel voor een grote verandering: *boom*–

boor is nauwelijks een acceptabel rijmpaar. Dat komt, als je goed luistert, doordat de *oo* voor een *r* ‘verkleurt’ en meer klinkt als een langgerekte ‘korte’ *o* in *bot* dan als de ‘lange’ *oo* in *boot* (of *boom*). Soortgelijke verschillen hoor je tussen *keek* en *keer* of tussen *beuk* en *beur*.

Er is geen taaltheoretische kennis nodig om tot dit soort inzichten te geraken. Wel moet je bereid zijn je los te maken van de geschreven taal en te luisteren naar hoe woorden klinken. Dat vereist enige durf en creativiteit. Het lastige is vooral dat leerlingen (en docenten, en iedereen) zo gewend zijn om aan taal te denken in termen van letters. Toch zullen de meeste mensen het er meteen over eens zijn dat het volgende rijm volmaakt is:

Ik lees eerst het woordje *trein* en daarna het woordje *lijn*.

Het is potentieel natuurlijk wel een beetje anders voor leerlingen die het Nederlands niet als moedertaal hebben of in ieder geval niet vloeiend spreken: zij kennen het verschil misschien echt niet en moeten erop gewezen worden door iemand die het verschil wel hoort – of dat nu een klasgenoot is of een docent.

Fonologisch sorteren

Voor rijm moeten dus bepaalde elementen in de rijmwoorden hetzelfde zijn, maar welke precies? Dat *loom* en *boom* op elkaar rijmen laat zien dat honderd procent identiteit niet nodig is; het gaat om identiteit van de beklemtoonde klinker en alles wat erop volgt (zie bijvoorbeeld het handboek van Aroui & Arleo, 2009, of het artikel van Knoop et al., 2021). (Wie wel theoretisch wil worden kan hierop ingaan, want in de klankleer wordt het verschil tussen *aanzet* – de medeklinkers voor de klinker – en *rijm* ook gehanteerd.)

Nu hebben we het begrip *klemtoon* ingevoerd. Dat

Je moet bereid zijn je los te maken van de geschreven taal en te luisteren naar hoe woorden klinken. Dat vereist enige durf en creativiteit

het nodig is voor rijm, blijkt als we onze verzameling rijmpjes wat verder uitbreiden:

Ik lees eerst het woordje *vader* en daarna het woordje *peuter*.

De laatste klinker en alles wat volgt zijn hetzelfde, en toch vinden de meeste mensen niet dat het rijmt.

Er zijn naar onze ervaring in iedere groep wel een paar leerlingen die geen gevoel voor klemtoon zeggen te hebben. Intrigerend genoeg is dat niet helemaal waar, in ieder geval niet voor moedertaalsprekers – er zijn geen mensen die voortdurend de klemtoon verkeerd leggen op eenvoudige woorden als *motor* of *cadeau*, en om het goed te kunnen zeggen moet je het natuurlijk ook goed horen. Ook het feit dat de meeste mensen intuïtief aanvoelen dat *deer*–*teer* wel rijmt en *vader*–*peuter* niet, laat zien dat ze de klemtoon in een woord wel degelijk aanvoelen. Wie het nog niet voelt, kan leren tikken. Stel dat je één klap op de tafel mag geven bij het uitspreken van *motor*, wanneer tik je dan?

Er zijn nog meer discussiepunten die door dit sorteerspelletje aan de orde kunnen worden gesteld. Hoe zit het bijvoorbeeld met de volgende rijmpjes:

Ik lees eerst het woordje *weg* en daarna het woordje *recht*.

Ik lees eerst het woordje *ver* en daarna het woordje *werk*.

De meeste mensen zullen vinden dat het eerste paar beter rijmt dan het tweede. Hoe komt dat? In beide komt er in het tweede woord nog een extra medeklinker na het oorspronkelijke rijm. Bij een beetje experimenteren met andere rijmparen blijkt je om de een of andere reden vooral een *t* makkelijker te kunnen toevoegen of weg-

laten dan een andere medeklinker. Het is een procedé dat rappers ook wel gebruiken, zoals er trouwens ook Nederlandse dialecten zijn waarin je een *t* soms kunt weglaten (*nie, wa is da*) of toevoegen (*ik komt op de brommert*). De *t* is kennelijk een makkelijk weglaatbare medeklinker.

We denken dat oefeningen als deze op vrijwel ieder niveau van het voortgezet onderwijs kunnen worden ingezet, al zijn er verschillende manieren waarop je er vervolgens voor verschillende groepen op kunt voortbouwen. Een docent die enthousiast is voor de taalkunde kan in de bovenbouw van het vwo bijvoorbeeld misschien beschouwingen over ‘plaats van articulatie’ vasthaken aan deze materie.

Een vervolg op deze oefeningen in het gehoor kan ook zijn om een daadwerkelijk gedicht te nemen en te zien hoe de dichter klankeffecten heeft ingezet. Daar speelt het niveau van de klas natuurlijk wel een rol. Het gedicht ‘Europa, 2022’, dat Dichter des Vaderlands Lieke Marsman op 25 februari 2022 (een dag na de inval van Rusland in Oekraïne) publiceerde in onder meer NRC, kan bijvoorbeeld worden gebruikt in de bovenbouw havo/vwo:

Europa, 2022

Angst zonder gedachten, de geest
loopt als een pakezel
de verschroeide aarde op – niets
valt er te overpeinzen nu.
Voldongen feiten om ons heen.

Hoop is een alchemist: de dichtste steen
ontzegelt het. Als uit een ei: klein
verenpakketje, bebloed nog, onooglijk.
Het eerste verzet wordt het luidste protest.
Er is een nieuwe wereld mogelijk.

Wat voegt rijm toe aan een tekst, en waarom zouden mensen die vorm gebruiken?

Er zijn hier twee regels die zonder enige discussie op elkaar rijmen (*heen, steen*). Ook *onooglijk* en *mogelijk* rijmen waarschijnlijk voor de meeste mensen op elkaar, omdat je het eerste woord ook kunt uitspreken als ‘*onogelijk*’ en het tweede als ‘*mooglijk*’, maar hoe zit het met *geest-ezel*, *steen-klein*, *alchemist-dichtste*, *angst-gedachte* of *ei-klein*? En misschien zelfs *geest-niets*? Het gaat ons daarbij primair om de ervaring – pas als een leerling die heeft, kan het handig zijn daar begrippen (*assonantie*, *alliteratie*) aan te verbinden.

De functie van rijm

Een laatste stap is dan nog om te bedenken wat dat rijm hier eigenlijk *doet*. Wat voegt dit toe aan een tekst, en

Om leerlingen metrum te laten ervaren willen we hun een reeks zinparen aanbieden, met steeds een zin in tweeledig metrum (*jambe* of *trochee*) en een in drieledig metrum (*dactylus*, *anapest* of *amfibrachys*). De opdracht is deze zinparen te sorteren aan de hand van de klank.

paren zijn dan bijvoorbeeld:

- (1a) Mevrouw wil een lekker mals kippetje.
- (1b) Mevrouw wil graag een lekker stukje kip.

- (2a) Grauwe grijze dagen zijn er al genoeg en, o, wat duren ze toch lang.
- (2b) Grauwgrijze dagen daar zijn er genoeg van en jeetje wat duren ze lang.

In dit geval horen 1a en 2b bij elkaar, en 1b en 2a.

Dat leerlingen wel degelijk klemtonen horen, kun je ze wellicht laten ervaren met de volgende oefening.

Door de klemtoon te veranderen (plus eventueel de uitspraak van een of meer letters) kun je de betekenis van deze woorden veranderen:

- *bedelen* (aalmoezen vragen of uitdelen)
- *voetbalster* (vrouwelijke voetballer of ster in het voetbal)
- *kantelen* (omdraaien of die dingen op een kasteelmuur)
- *verspringen* (een lange afstand springen of van positie veranderen met een sprong)
- *voorkomen* (bestaan of preventief handelen)

Welke tweede betekenis zit er in de volgende woorden? En waar ligt de klemtoon dan?

- *massagebed* (bed voor massages, of ...)
- *kartongeluk* (ongeluk bij het karten, of ...)
- *verfrommel* (een propje maken, of ...)

waarom zouden mensen die vorm gebruiken? Antwoorden op die vraag gaan natuurlijk niet alleen over poëzie, maar ook over bijvoorbeeld reclame. Een andere vraag is of je zoveel klankovereenkomsten ook zou accepteren in een brief van de gemeente (en waarom wel of niet?). Tot de mogelijke antwoorden op dit soort vragen hoort dat rijm kennelijk de aandacht trekt, en je meer laat nadenken over ieder woord. Of, op een gevorderder niveau, dat het feit dat het woord ‘steen’ in ‘Europa, 2022’ een echt rijm is, maakt dat deze regels nog geslotener klinken.

Dit is een voorproefje voor wat we de komende tijd willen uitwerken in ons docent-ontwikkelteam. Het is natuurlijk ook mogelijk om dit soort speelse manieren om met klank om te gaan uit te werken voor bijvoorbeeld regelafbrekingen, ritme en metrum (zie ook de kaderteksten), maar het is waarschijnlijk slim om te beginnen met het rijm omdat het naar onze ervaring zeker voor jongere leerlingen een relatief bekend vormaspect is. We zijn van plan om hierna ook materiaal te ontwikkelen om leerlingen te helpen zelf creatief aan de slag te gaan met dit materiaal, om klankpatronen te analyseren met gebruikmaking van bestaande terminologie (denk aan *mannelijk rijm* of *jambe*), en tot slot om het geleerde in te zetten in een bredere analyse van het gedicht: wat dragen antimetrieën of onvolmaakte rijmen bij aan de betekenis van het gedicht? Al die materialen willen we vrijelijk toegankelijk maken via bijvoorbeeld de website van het Meesterschapsteam Nederlands (<nederlands.vakdidactiek.nl>).

De auteurs zijn allen lid van het docent-ontwikkelteam Rijm en Ritme van het Meesterschapsteam Nederlands.

LITERATUUR

- Aroui, J.-L., & Arleo, A. (Red.). (2009). *Towards a typology of poetic forms: From language to metrics and beyond*. John Benjamins.
- Breukelman, M. (2020). *KERN Nederlands: Taal & cultuur – Handboek*. Boom.
- Knoop, C. A., Blohm, S., Kraxenberger, M., & Menninghaus, W. (2021). How perfect are imperfect rhymes? Effects of phonological similarity and verse context on rhyme perception. *Psychology of Aesthetics, Creativity, and the Arts*, 15(3), 560–572.
- Kooiman, M., & Schouwstra, M. (Red.). (2018). *Nieuw Nederlands Literatuur 4/5/6 vwo*. Noordhoff.
- Marsman, L. (2022). *Europa, 2022. Dichter des Vaderlands*. <https://www.dichterdsvaderlands.nl/gedicht/europa-2022/>
- Meulen, G. van der, & Pol, W. van der. (2017). *Laagland: Literatuur & lezer* (3e ed.). ThiemeMeulenhoff.

Aansluitend op de oefening met metrum (zie eerste kader) kun je leerlingen laten nadenken over rijm en metrum als vormen van poëtisch taalgebruik. De docent kan daartoe enkele dichtregels naar keuze nemen en deze op zo’n manier bewerken dat er meer of minder metrum en/of meer of minder rijm ontstaat ten opzichte van het origineel.

Hier is de eerste strofe van ‘De Dapperstraat’ van J.C. Bloem als voorbeeld gebruikt, een ‘klasiek’ gedicht met metrum en eindrijm. Hieronder staat deze strofe achtereenvolgens: (1) met rijm en metrum (het origineel), (2) met rijm, maar met ‘slecht lopend’ metrum, (3) zonder eindrijm, maar met behoud van metrum en (4) zonder eindrijm en zonder goed metrum.

Leerlingen krijgen de opdracht samen een rangschikking te maken: welke versie is het meest en welke het minst poëtisch? Waar ligt dat aan?

- (1)
Natuur is voor tevredenen of legen.
En dan: wat is natuur nog in dit land?
Een stukje bos, ter grootte van een krant,
Een heuvel met wat villaatjes ertegen.

- (2)
Natuur is voor tevreden mensen en ook voor lege.
Maar tsja, wat is natuur nou eigenlijk nog in ons land?
Een stuk bos, ter grootte van een krant,
Een heuvel met een paar villa’s ertegen.

- (3)
Natuur is voor tevredenen of dommen.
En dan: wat is natuur nog in dit land?
Een stukje bos, ter grootte van een trui,
Een heuvel met wat villaatjes ertegen.

- (4)
Natuur is voor tevreden en domme mensen
En wat is natuur nou eigenlijk nog in Nederland?
Een stuk bos, ter grootte van een tegel,
Of een heuvel met een paar villa’s ertegenaan.